

TWEE POND BIJENWAS VOOR DE ZUSTER. OVER MONIALEN IN HOUTHEM-SINT GERLACH

Léon Willems

Op 16 november 1456 wordt een akte ondertekend, waarin de gebroeders Van Benzenroide verklaren dat zij aan Willem Cupenbender “van Stroibaich” twee pond was hebben overgedragen ten behoeve van hun zus Lyse, moniale in het klooster van Sint Gerlach¹.

In het archief van het Norbertinessenklooster van Sint Gerlach treffen we meer van dit soort akten aan, die aangeven dat er ten behoeve van de kloosterlingen allerlei schenkingen mogelijk zijn. Het archief is helaas erg fragmentarisch en kan niet direct antwoorden geven op vragen over de middeleeuwse geschiedenis van het klooster. Eén van die vragen is : was het klooster nou een stift of niet?

Wat is een stift?

De benaming ‘stift’ wordt thans gebruikt als een algemene benaming voor een instituut of een gebouw, dat gesticht is voor een religieus of charitatief doel. Indien we spreken over een ‘stiftdame’, dan bedoelen we echter een lid van een religieuze gemeenschap van vrouwen, die tot een stiftkerk behoort en die meestal geen gelofte van armoede aflegt².

Een wat diepgaander achtergrond schetst ons Koch, die spreekt van “wereldlijke stiften”, om duidelijk het verschil aan te geven met kloostergemeenschappen. In deze stiften worden de leden kanunnikessen genoemd, die doorgaans een bepaalde kloosterregel voor hun koorgebed volgen, maar er niet aan zijn gebonden. De stiften staan onder jurisdictie van paus of bisschop, hebben geen regels met betrekking tot het afzien van bepaalde spijzen. De leden wonen in particuliere woningen, hebben persoonlijk vermogen én zogeheten prebenden. Dit zijn persoonlijke inkomsten, bijvoorbeeld uit aan hen toegewezen goederen. Ook zijn zij niet gebonden aan de clausuur en mogen zij zich dus ook buiten de kloostermuren begeven. Ze hebben zelfs recht op terugkeer in de wereld, mogen dus het klooster voorgoed verlaten³.

Maar als Lyse van Benzenroide de beschikking krijgt over twee pond was, betekent dat dan dat Houthem een stift heeft gekend? Om die vraag te beantwoorden, dienen we ons in de geschiedenis van het Houthemse klooster te verdiepen.

Ontstaan

Algemeen wordt aangenomen, dat het klooster van Sint Gerlach in 1201 is gesticht. In dat jaar wordt het *land bij de eik* afgezonderd van het Mariastift te Heinsberg, om ter plekke een oratorium te stichten. Het is de pauselijke legaat Guido van Preneste die dit uitvaardigt. In de betreffende (overigens ongedateerde) oorkonde, berustende in het staatsarchief van Düsseldorf, staat hij toe dat het klooster van Heinsberg op de in de volksmond genoemde plaats “bij de eik” in het goed Valkenburg een bedehuis (oratorium) mag bouwen, en dat men daar ook missen mag celebreren en begraaftplaatsen zal toestaan⁴.

Wel gedateerd is een akte uit 1202, waarin Gozewijn IV van Heinsberg zijn hof in Munstergeleen heeft geschonken aan het klooster te Heinsberg én de “locum

Sancti Gerlaci" ter compensatie vanwege het feit dat hij zijn gelofte om deel te nemen aan de kruistochten niet heeft kunnen voldoen⁵. In de eerste jaren van zijn bestaan was het klooster dus te beschouwen als een "dependance" van het klooster te Heinsberg, met als bijzondere functie de verzorging van de pelgrimage naar het graf van de heilige kluisenaar Sint Gerlachus, naar wie de plek waar het bedehuis is gevestigd, is genoemd. Wat hebben de Heinsbergers te zoeken gehad op deze plaats?

Norbertijnen en Norbertinessen met hun patroonheilige Norbertus van Xanten

Relatie met Heinsberg

Het betreffende gebied was in bezit van de heren van Heinsberg, die tevens zetelden op het kasteel van Valkenburg. Rond het midden van de twaalfde eeuw hadden zij in Heinsberg een klooster gesticht, het klooster van de Heilige Maagd Maria. Het klooster behoorde tot de orde der Premonstranzers, bij ons beter bekend als de Norbertijnen. Deze orde werd gesticht door Norbertus van Xanten in een periode, waarin de christelijke kerk werd verscheurd door de Investituurstrijd en waarin het kloosterwezen de snelle verbreiding van een nieuwe leefregel meemaakte, die van Augustinus. Deze ontwikkelingen werden ook deels veroorzaakt door misstanden binnen de oude kloosterorden, waar pracht en praal de oude idealen hadden doen verbleken⁶.

Lag tot dan toe de nadruk op de contemplatie (naar de leefregel van Benedictus), nu konden de nieuwe orden zich ook richten op pastoraal werk onder leken. Deze nieuwe orden zouden zich tevens anders gaan kleden: het witte habijt (tegenover het zwarte habijt van de traditionelere orden). Norbertus zweefde tussen de oude en de nieuwe leefregel in: hij wilde zijn navolgers inzetten voor de missie en zielzorg, hij wilde een leven in armoede, eenvoud en prediking. Daarom vinden we bij de Norbertijnen zowel de leefregels van Augustinus als die van de traditionelere Bernardus terug⁷.

De adel was op zoek naar nieuwe mogelijkheden om kloosters te stichten, omdat de Benedictijner orden onder invloed van de hervormingen van paus Gregorius VII aan de invloed van wereldlijke heersers werden onttrokken⁸.

Daarom viel de keuze van de heren van Heinsberg dus op een nieuwe orde: die van de Norbertijnen. In de kloostergemeenschap werd gebeden voor het zielenheil van de familie, leden en bekenden van de familie konden er intreden, overleden familieleden werden er begraven: het was dus een waar familie-klooster⁹.

Het nieuwe klooster in Sint Gerlach werd bevolkt door broeders én zusters uit Heinsberg, het was bij aanvang dus een zogeheten dubbelklooster.

Van dubbelklooster tot vrouwenconvent

In eerste instantie bewoonden dus zowel vrouwen als mannen het klooster te Sint Gerlach. De zusters leefden in hetzelfde gebouw, maar kwamen niet in contact met de mannen. Hun leven bestond vooral uit contemplatie en handenarbeid. Zij waren gebonden aan een strenge clausuur en hadden een spreekverbod.

De mannelijke leden waren koorheren of reguliere kanunniken. Deze kanunniken hadden de kerkelijke kruinschering ontvangen, hadden de gelofte van armoede, zuiverheid en gehoorzaamheid afgelegd en waren verbonden aan een afzonderlijke kloosterkerk. In tegenstelling tot de meeste kloosterlingen verbonden deze kanunnikken zich dus aan een afzonderlijke kerk, een regel die bekend stond als de *stabilitas in loco*¹⁰. Terwijl "normale" kloosterlingen trouw bleven aan hun orde en dus gedurende hun levensloop wel eens van locatie van klooster konden wisselen, bleven de reguliere kanunniken trouw aan één locatie, tenzij men door geweld of onheil werd verdreven. Deze regel doet sterk denken aan wereldlijke stiftten, waarvan de bewoners ook aan één bepaalde kerk gebonden zijn. Maar de leden daarvan kennen geen clausuur en kunnen dus elk willekeurig moment uit het stift treden om bijvoorbeeld te kiezen voor het huwelijk. Dit is ondenkbaar voor de vrouwen van het dubbelklooster (en later vrouwenklooster): na het afleggen van de kloostergeloften (de professie) is er geen weg terug meer mogelijk¹¹.

Rond 1141 neemt het generaal kapittel van de Norbertijnen het besluit om de kloosterzusters uit de abdijen te verwijderen en worden voor de vrouwen aparte kloosters gesticht. Toch is er nog geruime tijd sprake van dubbelkloosters, bijvoorbeeld in Sint Gerlach. Uit archivalische bronnen kan worden afgeleid dat daar na 1279 niet meer gesproken wordt over de aanwezigheid van koorheren. Het klooster Sint Gerlach wordt dus een klooster voor dames. Het zijn hier dus niet de vrouwen die het veld moeten ruimen, maar de heren!

Opvallend is dat de vrouwen die er hun intrede doen, praktisch allen van adellijke afkomst zijn. Dirk IV, heer van Valkenburg, betitelt het klooster in 1345 inderdaad als een convent van adellijke dames, met in die periode zelfs een overschot aan monialen¹².

Het convent speelde nauwelijks een rol in het apostolische gebeuren, maar hield zich hoofdzakelijk bezig met contemplatie. De devotie tot de heilige Gerlachus werd door hen onderhouden en bevorderd. Aan het hoofd van de kloosterlingen stond een priorin, die geen enkele formele jurisdictie bezat. De rechtsmacht werd

uitgeoefend door een man, de proost. Hij was een vertegenwoordiger van de abt, want elk Norbertinessenklooster was gelieerd aan een mannenklooster. Op het moment dat er in Sint Gerlach nog sprake was van een dubbelklooster, was de positie die de vrouwelijke kloosterlingen innamen nog onduidelijk. Na het vertrek van de koorheren werd het duidelijker: de vrouwen waren nu koorzusters en daarmee echte monialen. Deze vrouwen legden de gelofte van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid af en waren gebonden aan de kloostermuur. Daarmee onderscheidden zij zich duidelijk van de kanunnikessen van de wereldlijke stiften en kon het klooster te Houthem geen stift in die betekenis worden genoemd. Wel kon het klooster kenmerken van een stift vertonen, omdat het zogeheten prebendenstelsel er was toegestaan.

Zo mocht zuster Lyse van Benzenroide de bijenwas dus aannemen. De was werd opgebracht door ene Tielken van Broickhem. Door de onduidelijke situatie vlak na het ontstaan van het klooster in Sint Gerlach, het hoge aantal adellijke nonnen en de rijkdom aan particuliere eigendommen wordt in allerlei publicaties de term "stift" gebruikt. Maar échte stift dames heeft het klooster nooit gekend.

Noten

1. J.A.K. Haas, Inventaris van het archief van het Norbertinessenklooster van Sint Gerlach, Maastricht 1971, p. 117; Archief Norbertinessenklooster Sint-Gerlach, RHCL inv.nr. 109
2. P. de Nijs, H. Kroeze (red.), De Middeleeuwse Kloostergeschiedenis van de Nederlanden, Zwolle 2008, p. 234.
3. E.M.F. Koch, De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600, Leeuwarden/Mechelen 1994, p. 8
4. Anneke Mulder-Bakker, De kluizenaar in de eik. Gerlach van Houthem en zijn verering, Hilversum 1995, pp. 83-84; Düsseldorf, Nordrhein-Westfälisches Hauptstaatsarchiv, fonds Heinsberg, St. Maria, urk. 8.
5. J.A.K. Haas, Inventaris..., p. 67; Archief Norbertinessenklooster Sint-Gerlach, RHCL inv.nr. 74.
6. C.H. Lawrence, Kloosterleven in de Middeleeuwen in West-Europa en de Lage Landen, Amsterdam 2004, pp. 196-197.
7. C. Brooke, Die Klöster. Geist, Kultur, Geschichte, Freiburg 2001, pp. 205-206.
8. P. de Nijs, Middeleeuwse kloostergeschiedenis, p. 21
9. Anneke Mulder-Bakker, De kluizenaar in de eik, p. 82
10. (H. Lamy), De orde van Premonstret in België en Nederland, Tongerlo 1928, pp. 10-31
11. E.M.F. Koch, Kloosterpoort, pp. 10-12
12. J.A.K. Haas, Inventaris ..., pp. 6-7